

Cseppet elfáradtam!

A határozói értékű tárgyak vizsgálata

Szintagmatan, mondattan szeminárium

Kugler Nóra kurzusvezető

Cseppet elfáradtam!

Tárgy avagy határozó? – a határozói értékű tárgyak vizsgálata

Dolgozatomban a **határozói értékű tárgyak** problémakörével foglalkozom. Először definiálom a jelenséget, majd sorra veszem a határozói értékű tárgyak fajtáit, végül megvizsgálom, hogy tekinthető-e, és ha igen, akkor milyen határozói értékben határozónak a tárgy.

A határozói értékű tárgy olyan tárgyragos névszó, amely mondattani funkcióját tekintve a határozó jellemzőit mutatja (a cselekvésnek, történésnek, létezésnek valamilyen körülményét fejezi ki). Attól függően, hogy milyen határozóvá transzformálható, avagy milyen határozóra emlékeztet, megkülönböztetünk **hely-, idő-, ok-, fok-, szám-, mód- és komplexhatározói értékű tárgyakat**.

Közös bennük, hogy legtöbbször az igei alaptag mellett állnak, de előfordulnak névszó mellett is (*kicsit rokkant, nagyot gondoló*).

Különböznek azonban abból a szempontból, hogy milyen mértékben tekinthetők tárgynak, illetve határozónak, szemantikailag mennyire hangsúlyosak önmagukban, és mennyire csak az alaptagjuk jelentéséhez kapcsolódnak.

Annak érdekében, hogy a határozói értékű tárgyakat ezen a tárgytól a határozóig terjedő skálán elhelyezni tudjuk, objektív szempontokra van szükségünk. Én a következő **kritériumokat** fogalmaztam meg, amik alapján a vizsgálatot is végzem elsősorban:

1. Érezhető-e valamilyen mértékben, hogy az adott határozói értékű tárgy **eredmény-**, avagy **iránytárgyi** funkcióval bír? A szempont egyértelmű, a tárgy szemantikai megközelítéséből indul ki, hogy az a cselekvés irányát vagy eredményét jelenti. Ha bajosan, avagy sehogy nem lehet egyik jellemzővel sem lefedni, a határozói jelleg erősebb voltáról (netalán határozóról?) beszélhetünk.
2. Határozott névelővel állhat, azaz kényszeríti-e **határozottságbeli egyeztetésre** az igei alaptagot? Amennyiben igen, akkor inkább tekinthető tárgynak szintaktikailag. (Kivétel akad, *ő nevetett a többet*, vagy *te lőtted a leglátványosabbat*, az előbbinél a számhatározói, az utóbbinál módhatározói értékű tárgy követelt meg határozottságbeli egyeztetést, miközben, mint látni fogjuk, mindkét típus a határozóhoz közelít.)
3. Ha átalakítjuk határozóvá, akkor főnév lesz (marad) a transzformáció után, avagy nem? Itt a tárgy főnévalapúságára építünk, arra, hogy a tárgy szójai vetülete minden esetben főnév, főnévi igenév, főnévi névmás, vagy főnévi értékben szereplő egyéb szófaj.
4. Állhat-e **névszói alaptag** a tárgy mellett? Amennyiben igen, akkor a tárgyi funkció tekinthető markánsabbnak.

5. Megtűr-e maga mellett más típusú, valódi **tárgyas vonzatot**? Ha igen, az esetben a tárgyi jelleg elhalványultnak mondható.

Helyhatározói értékű tárgy

A tárgyhoz leginkább közel álló típus, ugyanis könnyűszerrel valódi tárggyá alakítható, és határozottságbeli egyeztetést irányít.

Járja a mezőket -> Jár a mezőkön.

A helyhatározói értékű tárgy főnévvé válik (főnév marad) az átalakítás után. Csak igei alaptaggal állhat, és a mozgást jelentő igék esetében fordul a legtöbbször elő (tárgyassá téve őt).

Rója az utcákat.

Ússza a távot.

A mozgást jelentő igék állhatnak igekötővel is, ami szintén határozott ragozású teheti őket. Ezekben az esetekben a **cselekvés befejezettségét** is sugallhatja az ige, és ilyenkor elég nehéz határozóvá alakítani.

Lefutja a nagykört. -> A nagykörben (le)fut. Itt a jelentést nem tudja a határozói alak teljes mértékben visszaadni, a szerkezet jelentősebb módosítása nélkül nem fogja a befejezettséget kifejezni. Csak, ha az igekötőt *végig*-re cseréljük, adhatjuk vissza az eredeti szerkezet jelentését. Ez vonatkozik a következő két példára is:

Megjárja az utat.

Bebolyongja fél világot.

Léteznek természetesen más, nem mozgást kifejező igék is a helyhatározói értékben szereplő tárgy alaptagjaként.

Béke lakja az országot.

Abban mindegyik megegyezik e típusban, hogy a határozói értékű tárgy kifejezi az igei alaptag irányultságát, vagyis iránytárgyaknak mondhatók. Sőt, a *lefutja a nagykört* esetében felvetődik az eredménytárgy lehetősége is, hiszen képletesen egy nagykör megtétele a cselekvés eredménye. Ám ez esetben már nem is helyhatározói, hanem sokkal inkább fokhatározói értékű tárgyról beszélhetünk (*nagykörnyit fut*).

Időhatározói értékű tárgy

Inkább határozói tulajdonságokkal rendelkező tárgy, hiszen könnyen időhatározóvá transzformálható, és nem kötött bővítménye az igei alaptagnak, megfér mellette tárgyas vonzat is:

Három órát leste a szomszéd napozását.

Egy évet kereste a rejtekhelyet -> Egy évig kereste a rejtekhelyet. E példamondat is mutatja, hogy az időhatározói értékű tárgy egyszerűen átalakítható, és más tárgyi vonzatot is elvisel.

Az időhatározói értékű tárgy nem determinálja a határozottságbeli egyeztetést az igei alaptagnál. Amennyiben mégis határozott ragozásban áll az ige, más bővítmény miatt van.

Egy percet bámulta.

Itt a *bámulni valakit* bővítménye miatt kap tárgyas ragozást az ige, még akkor is, ha nincs benne konkrétan a mondatban.

Ami viszont ellentmond a határozói jellegnek, és a tárgyi vonásokat erősíti, az hogy az időhatározói értékű tárgy **alaptagja lehet tárgyas ige**, és megjelenítheti a cselekvés eredményét.

Fél órát késik. -> Eredmény: fél óra késés.

Tíz évet ült. -> Eredmény: 10 év letöltött büntetés.

Az időhatározói értékű tárgy gyakran főnév marad a határozóvá alakítás után is.

Egy évet ült -> Egy évig ült.

E típusnál bizonyos esetekben **komplex határozói** értékben szerepel a tárgy:

Sokat dolgozik este.-> *Sokáig dolgozik este.* vagy *Sokszor dolgozik este.* Idő- és számhatározónak is felfogható értelmezés szerint a sokat.

Számhatározói értékű tárgy

Inkább a határozóhoz áll közelebb, mivel nem képes határozottságbeli egyeztetésre bírni az igei alaptagot, nem jeleníti meg sem a cselekvés irányultságát, sem eredményét, illetve könnyen transzformálható számhatározóvá.

Hármat lő a levegőbe -> Háromszor lő a levegőbe

Kettőt csettint -> Kétszer csettint.

A már említett *ő nevetett a többet* esetében viszont határozott névelőt kap.

Komplex határozó is lehet, például a *nagyokat kacarászott* esetében. Itt ugyanis, a nagyokat jelentheti a *többször-t* (ekkor számhatározó), illetve a *nagyon-t* is (módhatározó). Mégis meg kell különböztetnünk az időhatározói értékű tárgynál említett *sokat*-tól, hiszen a sokat két levezetése teljes értékű, önmagában is megáll, míg a nagyokat nem alakítható át jelentésvesztés nélkül egyik határozóvá sem.

Érdekesség, hogy a számhatározói értékű tárgy bizonyos esetekben csonka **figura etymologicaként** is értelmezhető:

Hármat durrant. -> *Három durranást durrant.*

Ötöt pattan. -> *Öt pattanást pattan.*

Módhatározói értékű tárgy

Alapvetően nem követeli meg a tárgyas ragozást az igei alaptagtól, sem eredmény-, sem iránytárgyi funkciót nem mutat, módhatározós szerkezetté gond nélkül átalakítható, így mondhatjuk, hogy határozói jellege a domináns.

Ritkán, de azért állhat határozott névelővel:

Te hazudtad a legnagyobbat.

Komplex határozóként is létezhet:

Jókat alszol -> *Jól alszol* (módhatározó). vagy *Többször alszol.* (számhatározó). A számhatározónál említett példához hasonlóan itt is a komplex határozói érték csak elliptikusan realizálódhat az átalakítás után.

Fokhatározói értékű tárgy

Eme tárgytypus is erősen határozói vonásokkal rendelkezik, hiszen nem eredmény, sem iránytárgy, legtöbbször határozatlan névelője van, és sokszor csak a tárgyragja miatt lehet határozónak venni, annyira eltávolodott funkcióját és jelentését tekintve a tárgytól.

Kicsit lázas.

Állhat névszói alaptagnak alárendelve, ez is erősíti határozói karakterét.

János egy csipetnyit részeg.

Ági nem kicsit szép.

A kihagyásos figura etymologica e típusnál is megfigyelhető:

Nagyot koppan. -> *Nagy koppanást koppan.*

Okhatározó értékű tárgy

Egy példa van csupán rá a magyar nyelvben, méghozzá a *mit* kérdőszócskával ellátott mondatok szűk köre. Határozói jellegét mutatja, hogy megtűr más tárgyi vonzatot maga mellett, illetve határozott ragozást sem „vár el” alaptagjától. Amennyiben mégis határozott ragozású ige áll utána, az annak tudható be, hogy az ige más, határozottságbeli egyeztetést megkövetelő bővítménnyel van ellátva.

Mit nevensz? -> *Miért neveded ki?*

Mit neveded? -> Elliptikus mondat, a határozottság a ki nem mondott tárgyra vonatkozik. *Mit neveded (Bélát)?*

A szakirodalomban nem találkoztam vele, de megkockáztatom, hogy létezik **célhatározói értékű tárgy** is, a *mit kutakodsz?* és hasonló mondatokban, ahol csak az igék előzményre vagy következményre vonatkozó jelentése döntheti el, hogy ok- avagy célhatározóról van adott esetben szó.

Összegezve a fentieket, a tárgy határozói értékben bizonyos esetekben már mind morfoszintaktikailag, mind szemantikailag eltávolodott a tárgy valódi jellegétől, így célszerű volna határozóként elemezni, főleg a fok-, szám, ok-, és módhatározói értékek esetében. Hiszen gyakran csupán morfológiailag, a –t tárgyrag miatt veszi a szakirodalom tárgynak, holott helyesebb volna tárgyragos határozónak felfogni.